

Recensie voor het Kunsttijdschrift van Vlaanderen

14 september 2021

Erik Buys

De overtocht van Berry Vorstenbosch is zowel een hoogst persoonlijk verhaal als een scherpe cultuuranalyse. Dat heeft te maken met de eigen aard van psychotische episodes, waarvan hij als ervaringsdeskundige verslag doet. Een psychose is geen 'gekte' die verstoken zou zijn van elke rationaliteit, wel integendeel. Gaandeweg verduidelijkt Vorstenbosch hoe de psychotische beleving als het ware een indicator vormt van aanwezige culturele spanningsvelden. De psychotische persoon lijkt wel 'een kanarie in de kolenmijn' die de zegeningen en pijnpunten van een cultuur blootleegt.

Uitgerust met een indrukwekkende filosofische lectuur heeft Vorstenbosch bovendien een taal gevonden waarin zijn psychotische ervaringen mededeelbaar worden. Daarbij ontstaat een tweerichtingsverkeer: werk van filosofen en 'ervaringen aan den lijve' verhelderen elkaar. Vooral Martin Heidegger (1889-1976) en Jacques Derrida (1930-2004) reiken Vorstenbosch een taal aan voor zijn ervaringen met psychose. Tegelijk wijst hij vanuit die ervaringen ook op de potentiële gevaren van hun denken, en op de schaduwzijden van een cultuur die zich in dat denken gereflecteerd ziet. Hij doet dat op een bijzonder lucide en bevattelijke manier. Vorstenbosch maakt het vaak hermetisch aandoende werk van Heidegger en Derrida op een zelden geziene manier inzichtelijk. Een voorbeeld daarvan is de manier waarop hij schrijft over Heideggers 'Lichtung' in relatie tot kunst, specifiek in relatie tot het schilderij 'Schoenen' van Vincent van Gogh. Overigens is dat schilderij, zoals andere kunstwerken in het boek, zichtbaar via QR-codes die verwijzen naar een bijhorende website.

Een schilderij als 'Schoenen' ontkoppelt objecten van hun context. Daardoor 'lichten ze op'. Het etymologisch verwante Duitse 'Lichtung' heeft dus iets te maken met 'verschijnen'. Daarnaast kent de Nederlandse taal de uitdrukking 'iets uit zijn hengsels lichten', waarin lichten 'losmaken' betekent. In die optiek heeft het verschijnen van de schoenen paradoxaal genoeg ook iets te maken met verdwijnen, namelijk het verdwijnen van de context waarin de schoenen 'gewoonlijk' functioneren (en waardoor ze vaak niet worden 'gezien'). Kortom, Heideggers 'Lichtung' gebeurt in het verlies van context. Daardoor verliezen dingen ook hun ('normale') betekenis. En dat heeft dan weer iets te maken met het verlies van verschillen. Immers, context-loze objecten verwijzen uiteindelijk niet meer naar iets anders of 'verschillend' dan naar zichzelf. In de woorden van Derrida kan de ervaring van 'Lichtung' geduid worden als de ervaring van de afwezigheid van een transcendente betekenaar. In het 'oplichten' is er geen vaste transcendente referent die richting geeft. En zo gaat de ervaring van het verlies van betekenis hand in hand met de ervaring van nieuwe mogelijkheden om betekenis op betekenis (op betekenis...) te scheppen in telkens wisselende contexten.

Filosofen als Heidegger en Derrida maken hun lezers bewust van het arbitraire karakter van elkaar opeenvolgende en met elkaar concurrerende betekenaars. In die zin sluiten ze aan bij een derde prominente denker in het verhaal van Vorstenbosch: René Girard (1923-2015). Als geen ander verwijst Girard in zijn werk naar het geweld dat vaak gepaard gaat met de desintegratie van culturele contexten en betekenaars. Een cultuur verkeert in crisis als de verschillen die ze maakt tussen de ene en de andere sociale rol of positie niet langer worden gerespecteerd, bijvoorbeeld naar aanleiding van een discussie over wie het recht heeft om overtredingen te bestraffen. Een culturele context ontstaat, zoals Girard laat zien, uit dergelijke crisis zodra een meerderheid in een gemeenschap een funderend verschil kan maken tussen zichzelf en een enkeling (of minderheid). Die laatste is dan zagezegd verantwoordelijk voor de mogelijke desintegratie van het sociale weefsel en moet op een of andere manier verwijderd worden. De cultuur van een gemeenschap bestaat zolang de gemeenschap het willekeurige karakter van de uitgedrevenen kan miskennen. Die 'zondebokken' – want dat zijn ze eigenlijk; onterecht vereenzelvigd met een gewelddadige, desintegrerende kracht – krijgen vervolgens een dubbelzinnige betekenis: enerzijds zijn het monsters die de gemeenschap ten gronde kunnen richten, en anderzijds zijn het helden die de gemeenschap met hun zogenaamde 'offer' redden.

Het is geen toeval dat Girard in dat aloude zondebokmechanisme de oorsprong van het geloof in gewelddadige én weldadige sacrale wezens zoekt. Subjecten, objecten en handelingen die met het gewelddadig sacrale worden geassocieerd zijn taboe, tenzij ze op een gecontroleerde manier in rituelen worden toegelaten. De mythen van een gemeenschap waarschuwen voor de rampspoed die zou gebeuren als taboes en rituelen niet worden gerespecteerd, en propageren tegelijk de noodzaak van (heroïsche) offers om de gemeenschap voor crisis te behoeden.

De getuigenis van Vorstenbosch laat toe om de psychose als een soort internalisering te beschouwen van de vaak verborgen dynamiek die aan de culturele orde ten grondslag ligt. Tot op zekere hoogte doorziet de psychotische persoon de arbitraire aard van culturele gewoonten en gebruiken. Tijdens de psychose verliest de gewone culturele context zijn betekenis, wat de psychotische persoon soms euforisch ervaart als een bevrijding en andere keren als een beangstigende afgrond. Vorstenbosch legt uit hoe een psychose als het ware een legioen van nieuwe mogelijke contexten opent, waardoor de psychotische persoon uiteindelijk in zijn eentje een wereld van betekenis (op betekenis, op betekenis, ...) bewoont. Een psychose is te begrijpen als een positieve feedbackloop van betekenisgevingen waarin de psychotische persoon zichzelf gaandeweg 'verliest'.

De psychotische persoon herbeleeft dus, bij wijze van spreken, intern het crisisgebeuren waaruit een culturele orde wordt geboren en openbaart zelfs de waarheid omtrent dat gebeuren. Hij blijft echter op het niveau van gewelddadige rivaliteit: de competitie tussen de opeenvolgende contexten waarmee de psychotische persoon zich identificeert wordt niet opgelost door een 'collectief' verenigend geweld tegen één externe vijand (zondebok). Het is eerder andersom: de psychotische persoon ervaart zichzelf als 'één, alleen' tegenover 'de velen'. Vorstenbosch schrijft over eierzucht en ongezonde ambitie met betrekking tot dat aspect van de psychotische ervaring. De psychotische persoon creëert een verschil tussen zichzelf als de zogenaamde 'verlichte' aan de ene kant, en de zogenaamde gewone mensen van 'de menigte' aan de andere kant (die dan 'in duisternis leven'). Op die manier spiegelt hij zich evenwel aan de menigte. De identiteit van de menigte hangt immers af van de vaststelling van een verschil tussen zichzelf (als verzameling van mensen die leven 'in het

licht van waarheid en vrede') en het vermeende 'monster' dat de psychotisch 'bezetene' is (als iemand die leeft 'in de duisternis van waanzin en geweld').

Met andere woorden, het lijkt erop dat er niet alleen een rivaliteit gaande is in het leven van de psychotische persoon zelf (die ernaar verlangt 'beter' te zijn dan anderen en tot een select clubje 'voorbeeldige genieën' te behoren), maar ook tussen gemeenschappen en hun gekken. Dat zou betekenen dat er in feite een diepe affiniteit bestaat tussen zogenaamd 'normale' en 'gekke' mensen in een samenleving: beide groepen strijden om de erkenning van hun blik op de wereld. In ieder geval is de manier waarop waanzinnigen door normale mensen worden behandeld soms krankzinnig, om niet te zeggen gewelddadig krankzinnig. De lijn tussen normaal en gek of werkelijkheid en waan is dus niet altijd gemakkelijk te trekken. Hedendaagse complottheorieën schijnen, in het licht van de bevindingen van Vorstenbosch, overigens veel weg te hebben van massapsychoses. Ze zijn alleszins vergelijkbaar met de manier waarop de psychotische persoon een samenhangend verhaal probeert te scheppen uit telkens nieuwe elementen ('feiten'). Bovendien zijn ze dikwijls gericht tegen een zogenaamd boosaardige en mysterieuze gemeenschappelijke vijand, wat identiteitsbevestigend werkt.

De vraag is of er een uitweg is uit het structurende (mentale en/of fysieke) geweld tegen zondebokken. In het spoor van Girard vindt Vorstenbosch een antwoord in de joods-christelijke traditie. Hij is in het bijzonder aangesproken door Girards lezing van het verhaal over Jezus' genezing van een bezetene uit Gerasa. De bezeten man ondergaat geweld van zijn gemeenschap en van zichzelf: hij 'beukt zichzelf met stenen' (een imitatie van het potentieel collectieve geweld – een steniging – door zijn gemeenschap). Hij blijkt bezeten door 'Legio' – een legioen van desoriënterende stemmen. De ontmoeting met Jezus geeft hem echter het radicaal nieuwe ankerpunt van een liefde die de gewelddadige dynamiek van een op hol geslagen 'massa (stemmen)' doorbreekt. Uiteindelijk laat Jezus de man achter, 'gekleed en bij zijn volle verstand' – wat trouwens de titel is die Vorstenbosch eerst aan zijn boek wilde geven.

Vorstenbosch, die zelf 'gekleed en bij zijn volle verstand' terugblijkt op zijn zwaarste psychotische periodes, heeft in de figuur van Jezus Christus op zijn beurt een anker gevonden. Zoals hij zelf schrijft, is zijn bekeringservaring vermoedelijk niet vrij van psychotische invloeden. Ze worden echter geïntegreerd in een nieuwe wijze van bestaan, gedragen door een stabiliserende liefde die niet op 'eliminatie' is gebaseerd – zelfs niet van de psychotische 'aandoening'. In het licht van de ervaring met die integrerende liefde waarschuwt Vorstenbosch enerzijds herhaaldelijk voor een romantisch of nostalgisch verlangen naar 'eenheid met het universum' (het verlies van 'ordenende verschillen'); anderzijds beveelt hij ook – althans in beperkte mate – georganiseerde culturele praktijken zoals inwijdingsrituelen aan om de ervaring van het verlies van verschillen mogelijk of draaglijk te maken. De traumatische ervaring van lichamelijk en geestelijk geweld in een georganiseerde culturele setting voorkomt dat leden van een gemeenschap gewoonten ontwikkelen die hen kunnen vernietigen. Je zou kunnen zeggen dat de opgedane angst voor geweld het geweld onder controle houdt. Het is een soortgelijke angst, geboren uit de traumatische ervaring met één psychotische episode in het bijzonder, die ook Vorstenbosch ervan weerhoudt om de positieve feedbackloop van een nieuwe psychose toe te laten. Niettemin, gezien vanuit de joods-christelijke traditie is een vorm van contextverlies noodzakelijk. Het gaat dan om de introductie van een nieuw leven dat met vallen en opstaan breekt met de culturele wereld van de mens, althans in de mate dat die wereld de vrucht is

van gewelddadige processen. Op het eerste gezicht is er dan ook een opvallende overeenkomst tussen de brieven van de apostel Paulus en filosofen als Heidegger en Derrida. Ook Paulus wijst op de betrekkelijkheid, de willekeur, ja zelfs het 'niets' van elke culturele orde of zogenaamd zinvolle context. Er is echter een radicaal verschil: Paulus legt de 'nietigheid' van om het even welk psychosociaal zelfconcept niet bloot vanuit een competitieve mentaliteit. In zijn navolging van Christus wijst hij op een soort gelijkheid tussen alle mensen, niet om rivaliteit uit te lokken (als in: 'Waarom zou deze of gene iets mogen bezitten dat ook ik verdien – en ik zelfs meer dan die ander?'), maar integendeel om mensen te weerhouden van competitieve hoogmoed of de neiging om zich ten koste van elkaar te manifesteren. De bekeringservaring van Berry Vorstenbosch heeft ook te maken met dat inzicht – dat hij in zekere zin 'niet anders' is dan andere mensen. Het is, naast de angst voor de afgrond waartoe psychotisch 'geweld' kan leiden, vooral zulke verbindende liefde die hem vrijwaart van gevaarlijke mentale feedbackloops. De overtocht van Vorstenbosch is een indrukwekkende reis voor wie het boek in handen krijgt. De auteur geeft zijn lezende tochtgenoten een antenne die de gevoeligheid voor zowel eigen 'demonische' schaduwzijden als humaniserende mogelijkheden aanscherpt. Het is ook een boek waarnaar de lezer regelmatig zal teruggrijpen om hier en daar een fragment te herlezen. Ja, waarlijk, het is een boek dat verstand, hart en ziel voedt. Van harte aanbevolen.

Erik Buys